

АДМЕТНАСЦІ АДАПТАЦЫІ ПАЗЫЧАНАЙ ЛЕКСІКІ Ў БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ КАЗКАХ

Мова беларускіх народных казак адметная і непаўторная, мае выразна акрэсленую спецыфіку, адрозніваецца шэрагам рыс ад іншых фальклорных твораў, аўтарскіх казак, што абумоўлена жанравымі асаблівасцямі. Зразумела, што, як і іншыя творы вуснай народнай творчасці, пры запісе і выданні казкі апрацоўваюцца, друкуюцца пераважна па нормах, адпаведных часу выдання. Аднак і ў такім выпадку мова казак захоўвае мясцовыя і старажытныя рысы, спрадвечна беларускую лексіку і пазычаныя, дакладна перадае лексічны запас, а часам і асаблівасці маўлення апавядальніка.

Акрамя спрадвечна беларускай лексікі, у казках з рознымі мэтамі выкарыстоўваецца пазычаная лексіка. Іншамоўны характар знешняга (фармальнага) аблічча з'яўляецца адным з важнейшых крытэрыяў адрознення лексем ад спрадвечна беларускіх [7, с. 214].

Паколькі іншамоўная лексіка ў народныя гаворкі пранікае вусным шляхам, то ў большасці выпадкаў траціць адзнакі пазычанасці, прыстасоўваецца да фанетычнай сістэмы, марфалагічнага ладу мовы-пазычальніцы і не адрозніваецца ад уласна беларускай лексікі. У беларускіх народных казках, па нашых назіраннях, пераважаюць пазычаныя з нямецкай, польскай, рускай, лацінскай моў. Польская мова некалькі стагоддзяў выступае пасярэдніцай паміж беларускай мовай і заходнееўрапейскімі мовамі, таму сярод пазычанняў самыя шматлікія паланізмы. Паланізмамі з'яўляюцца словы *гарнец, гадка* 'думка', *тлум, быдла, парэнчы, клунак, лямант, скарб* і інш., якія адносяцца да розных лексіка-семантычных груп, характарызуюць разнастайныя праявы грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага, культурнага жыцця. У большасці выпадкаў, як было адзначана вышэй, яны не маюць прыкмет пазычанасці. Аднак часам захоўваюцца спалучэнні *дл (быдла), тл (тлум), эн (парэнчы), он (маёнтак), ц* на месцы **tj* (моц), заходнеславянскі варыянт *поўнагалосся (злоты)*, характэрныя паланізмам. У беларускім афармленні выступаюць назоўнікі *кроль, кралеўства, кралеўначка*, якія адлюстроўваюць вынікі развіцця заходнеславянскага *поўнагалосся*. У выніку марфалагічнага засваення змяняецца структура слова (літаратурнае сурвэта, у казках — сурвэтка, што паходзіць ад польскага *serweta* [5, т. 2, с. 436]).

З нямецкай мовы (праз пасярэдніцтва польскай мовы) пазычаны: *ванна, дах, ланцуг, дубальт, клямка, кірмаш, куля, шафа, шляхта, кватэра, кошт, шуфляда, фунт, фурман, пляшка, рынак* і інш. [3, 5], непасрэдна — *салдат, шылда, шпілька, швагер* [5]. Толькі асобныя з іх вылучаюцца фанетычнымі прыкметамі, уласцівымі германізмам: спалучэннямі *шт (кошт), шл (шляхта), хт (рыхтык)* і інш. У многіх выпадках у выніку

фанетычнай адаптацыі неўласцівыя беларускай народнай мове гукі змяняюцца, адлюстроўваецца аканне (*андарак* ‘саматканая паласатая або клятчастая спадніца, якую даўней насілі жанчыны на Беларусі’ ад нямецкага *Unterrock* [5, т. 1, с. 93]), гук *ф* замяняецца блізім да яго ў акустычных адносінах гукам *х* (Аднаго сала яго было *хунтаў* з дзесяць [1, с. 484]), з’яўляюцца ўстаўныя галосныя (*шынок* ад нямецкага *Schenk*, пазычанага праз польскую мову, дзе слова набыло выгляд *szynk*) і інш. Могуць паралельна ўжывацца варыянты, адзін з якіх больш блізім да этымона, і другі, які страціў адзнакі іншамоўнасці: *хунт* — *фунцік*, *паўфунцік*. У выніку марфалагічнай адаптацыі змяняецца структура слова (далучаецца, напрыклад, суфікс *-к(а)* (шпілька ад нямецкага *Spill* [5, т. 2, с. 658], пляшка ад польскага *flasza* з нямецкай мовы *vlasche* [3, с. 338]).

Адзначаны шматлікія лацінізмы *камісар*, *кварта*, *капелюш*, *касцёл*, *імша*, *комната*, *кадук* ‘чорт, д’ябал’ [5, т. 2, с. 556], *палац* і інш., якія фармальна не адрозніваюцца ад спрадвечна беларускай лексікі. Лацінізмы маглі пазычацца непасрэдна або праз іншыя мовы. У пераважнай большасці выпадкаў лацінізмы, зафіксаваныя ў казках, пазычаліся, як адзначае А.М. Булыка, або праз пасярэдніцтва польскай мовы, або праз пасярэдніцтва некалькіх моў, напрыклад, *грошы* з лацінскай праз чэшскую і польскую [5, т. 1, с. 404], *брычка* — з лацінскай мовы ў нямецкую, адкуль у польскую, а пасля — у беларускую [5, т. 1, с. 252]).

Ёсць пазычаныя з грэцкай мовы: *камедыя*, *правізія*, *гімназія*, што сярод іншых лексічных адзінак вылучаюцца фінальнымі спалучэннямі *-ыя* (*-ія*), а таксама, як і стараславянскія, маюць пачатковае *а* (*архірэі*). Неўласцівыя беларускай мове спалучэнні галосных у выніку фанетычнага засваення змяняюцца (акіян — *океанос* [5, т. 1, с. 42]). Некаторыя грэцызмы можна вызначыць толькі з дапамогай лексікаграфічных крыніц (*дзяк*, *дзякан*, *дзячок*) [5, т. 1, с. 422]. Назоўнікі мужчынскага роду пры марфалагічнай адаптацыі трацяць фіналі (напрыклад, *-os*), не характэрныя мовепазычальніцы.

Час пранікнення лексічных адзінак з стараславянскай мовы вызначыць цяжка, большасць з іх выкарыстоўвалася ў старабеларускіх тэкстах, захоўваецца і сёння ў гаворцы беларусаў. Такія словы ўжываюцца пры апісанні з’яваў рэлігійнага, духоўнага жыцця. Амаль усе стараславянскія маюць фармальныя прыкметы, што адрозніваюць іх ад іншых пазычанняў: 1) фанетычныя: *ютрань* (пачатковае *ю* на месцы **je*), *благадаць* (няпоўнагалоссе *ла*), 2) словаўтваральныя: *вялічства* (фармант *-ства*), *благаслаўленне* (слова складанае, адна з частак — *благо-*), або выразна адмяжоўваюцца ад іншай лексікі па значэнні: *абедня*.

Русізмы выкарыстоўваюцца як сродак індывідуалізацыі мовы персанажаў (*павяленне*, *туць*, маўленча-этыкетныя формулы: *здрастуй*), аднак сустракаюцца і ў аўтарскай мове: *жалаванне*, *упраўляючы*, *розыск* і інш. Напрыклад, так дзед утаіў ад бабы, што і ён застаўся ў *дураках* [1, с. 462].

Русізмы падаюцца ў казках у беларускай агаласоўцы: адлюстроўваецца аканне, яканне, зацвярдзенне шыпячых і інш. Могуць захоўваць прыкметы пазычання на словаўтваральным узроўні (*упраўляючы, разбойнік*). Размежаваць стараславянізмы і пазычанні з рускай мовы ў многіх выпадках немагчыма, таму што і ў сучаснай рускай літаратурнай мове захавалася шмат стараславянізмаў.

Сярод пазычанняў з заходнееўрапейскіх моваў пераважаюць лексемы, што прыйшлі з французскай: *білет, бал, шынель, лакей*, менш — з італьянскай: *палац, карэта, кавалер*, венгерскай: *бізун, кеп*.

Сустрэкаюцца асобныя літуанізмы (*коўш, ёўня*), цюркізмы (*тытунь, барыш, кішэня*), пазычанні з іспанскай мовы (*табака*), з стараўрэйскай (*шабас*), праз турэцкую з персідскай прыйшла лексема *кафтан*, праз цюркскія з кітайскай — *чай* і інш. [5]. Словы поўнасьцю адаптаваліся беларускімі гаворкамі фанетычна і марфалагічна. Многія лексемы былі пазычаны беларускаю моваю ў старабеларускі перыяд [3, 4]. Толькі асобныя з іх захоўваюць адзнакі пазычанасці. Фанетычнай прыкметай татарамангольскіх слоў І.І. Агіенка лічыць гармонію галосных гукаў — паўтарэнне каранёвай марфемы і ў суфіксе [8, с. 29] (*тавар* ад турэцкага *tawar*).

Сярод пазычанняў з розных моваў у колькасных адносінах пераважаюць назоўнікі, дзеясловы пазычаюцца значна радзей, яшчэ менш — іншыя часціны мовы.

Іншамоўныя дзеясловы ў беларускіх народных казках падаюцца рэдка. Ужываюцца пераважна тыя лексемы, што з’яўляюцца нормаю літаратурнай мовы. Заўважаюцца асобныя русізмы ў аўтарскай мове: *прасціць* ‘дараваць’, *дажыдацца* ‘чакаць’, *казніць* ‘накараць’ і ў простае мове: *вялець* ‘загадаць’, *пакушаць* і інш. (характарызуюць маўленне салдата, царскага вяльможы) [1], паланізмы: *вरोціць* ‘вярнуцца’, *перэжэгнацца* ‘перахрысціцца’, *хцець*, *сьвенціцца*, *спіротца* ‘спрачацца’ [2]. Нямнога фіксуецца дзеясловаў, пазычаных з лацінскай і нямецкай (*ратаваць, будаваць*) моваў, яшчэ менш — з іншых моў. Іншамоўныя дзеясловы, як і іншыя часціны мовы, адаптаваліся фанетычна, марфалагічна і семантычна. Пры аналізе асаблівасцяў фармальнага і семантычнага засваення дзеяслоўных асноваў выявілася, што гэтыя працэсы маюць як агульныя, так і прыватныя, характэрныя пазычанням з адной мовы, рысы.

Па ступені адлюстравання і адаптацыі іншамоўнай лексікі беларускія народныя казкі адрозніваюцца. Шмат пазычанняў сустракаецца ў сацыяльна-бытавых і авантурна-навелістычных казках, менш — у чарадзейных казках, зусім рэдка — у казках пра жывёл. Гэта абумоўлена зместам казак, характарам апісаных падзей, часам узнікнення твораў, іх жанравымі асаблівасцямі.

Большасць пазычанняў, ужытых у казках, не мае ў фанетыка-марфалагічным абліччы і ў семантыцы прыметаў, што паказваюць на іх

іншамоўнасць. Пазычаная лексіка прыстасоўваецца да фанетычнага ладу беларускай мовы: зазнае аканне, яканне (*аканом, акіян*), дзеканне, цеканне (*карцеч, паўфунціка*), зацвярдзенне шыпячых (*благачынны, шыльда*), этымалагічна мяккага [р'] (*царэвіч*), этымалагічна мяккага [ц'] (пераход [у] у [ў], [в] у [ў] (*царэўна*) і інш. Гэта тлумачыцца тым, што працэс фармальнай адаптацыі ў жывой гутарковай мове адбываецца больш паслядоўна, чым у літаратурнай мове, таму што іншамоўная лексіка, якая была пазычана літаратурнай мовай пісьмовым шляхам, захоўвае больш прыкмет мовы-рэцыпіента, чым вусныя пазычанні.

Толькі некаторыя адзінкі ў прааналізаваных намі беларускіх народных казках захоўваюць гукі і спалучэнні гукаў, неўласцівыя беларускай мове (паланізмы — спалучэнні *дл, тл, эн, он*, заходнеславянскія няпоўнагалосці, *ц* на месцы *tj; пазычанні з нямецкай мовы — спалучэнні зычных *шт, шл, хт*, грэцызмы і лацінізмы маюць фінальныя спалучэнні *-ыя (-ія)*, стараславянскія — пачатковае *ю* на месцы *je, пачатковае спрадвечнае *а*, паўднёваславянскія варыянты няпоўнагалосся, фарманты *-ства, -цель* і інш.).

Адметнаю рысай беларускіх народных казак з'яўляецца перадача пазычанай лексікі ў формах, што адлюстроўваюць прастамоўныя асаблівасці: *ляктрычаства* [1, с. 468], *скупэнт* [1, с. 469]; захаванне адзінак, што не выкарыстоўваюцца ў літаратурнай мове (або адрозніваюцца сферай выкарыстання, фармантамі): *грахоўе* 'саломея з гароху' [1, с. 415], *гавядка* 'карова', *рыдзель* 'рыдлёўка', *армяк*, *шыдар* (ад *шыдыти* 'насмехацца' [3, с. 362]) і інш.

Аналіз іншамоўных адзінак з дапамогай лексікаграфічных крыніц [3, 4, 5] сведчыць, што працэс пазычання можа адбывацца непасрэдна — лексема пранікае з адной мовы ў другую (*баль* — з французскай, *быдла* — з польскай, *швагер* — з нямецкай) або апасродкавана (праз польскую: з лацінскай — *кварта* [т. 1, с. 639], ад французскага — *кампанія* [5, т. 1], ад італьянскага — *карэта* [5, т. 1, с. 625]), праз некалькі моў (цукар — польск. *sukier* — ням. *Zucker* — італьянскае *Zuchero* — арабскае *sukar* [5, т. 2, с. 24]). Апасродкаваны спосаб пазычання таксама спрыяе страце прыкмет адзнак іншамоўнасці і ў мове-пасярэдніцы, і ў мове-пазычальніцы.

Многія пазычанні, выяўленыя ў народных казках, захаваліся ў беларускай мове яшчэ з старабеларускага перыяду (*палац, кватэра, будаваць, кварта, фунт, штука, кішэня* і інш.), што фіксуецца слоўнікамі, артыкуламі і манаграфіямі [3, 5, 6]. Зразумела, што час такога доўгага функцыянавання іншамоўнай лексікі ў беларускай мове спрыяў страце адзнак пазычанасці.

Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што паколькі мова казак характарызуецца блізкасцю да жывой гутарковай мовы, гэта адлюстроўваецца і ў фіксацыі пазычаных лексічных адзінак у фармальным абліччы, максі-

мальна набліжаным да спрадвечна беларускіх, захаванні шматлікіх гутарковы формаў іншамовных слоў.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларускія народныя казкі / Склад. Г.А. Барташэвіч, К.П. Кабашнікаў. — Мінск, 1981.
2. Беларускія народныя казкі. — Мінск, 1981.
3. Булыка, А.М. Даўнія запозычанні беларускай мовы. — Мінск, 1972.
4. Булыка, А.М. Лексічныя запозычанні беларускай мовы XIV–XVIII стст. — Мінск, 1980.
5. Булыка, А.М. Слоўнік іншамовных слоў: У 2 т. — Мінск, 1999.
6. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Гал.рэд.А.І. Жураўскі. — Т. 1–29. — Мінск, 1982–2009.
7. Крукоўскі, М.І. Непасрэдныя пазычанні // Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі / Уклад. Т.В. Кузьмянкова і інш.; пад. рэд. А.Я. Міхневіча. — Мінск, 1994. — С.210–216.
8. Огиенко, И.И. Иноземные элементы в русском языке. — Изд. 2-е. — М., 2010.